

Д. І. ПАНОВ

Дмитро Ігорович Панов, аспірант Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

**ПРАВОВИЙ СТАТУС ОКРЕМИХ ВЕРСТВ НАСЕЛЕННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У СКЛАДІ ЛИТВИ ТА ПОЛЬЩІ ЗА ТВОРАМИ В. Б. АНТОНОВИЧА**

Однією із традиційних сфер дослідження історико-юридичної науки з моменту її зародження стала проблема суспільно-політичного розвитку, а особливо правового становища окремих верств населення: дворянства, духовенства, міщанства, селянства тощо. Саме із зацікавленості цими питаннями, як вдало підкреслив М. С. Слабченко, і постала вітчизняна історико-правова наука¹. Чимало уваги приділяв даній проблематиці і В. Б. Антонович. Вчений присвятив значну кількість монографічних праць, лекційних курсів та невеличких робіт проблемам правового статусу селян, бояр, козаків, міщан, шляхти та духовенства України-Русі литовсько-польської доби.

Найпомітніше місце у науковій творчості В. Б. Антоновича посідала історія найчисленнішого стану середньовічного суспільства – *селянства*. У праці «Исследование о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700-1798» (1870) вчений концептуально виклав свої погляди на правовий статус селянства у Литовській Русі і його подальші зміни після укладення Люблінської унії.

Антонович зауважив, що у Литовсько-руській державі, на відміну від країн Західної Європи, не існувало принципу «земля і люди належать завойовнику», навпаки, діяв принцип – «всі вільні», хоча і були виключення: невільниками вважалися ті, що потрапили у полон². Тому історик вважав, що правове становище селян Литовської Русі було відносно непоганим. Більш того, вони мали набагато більше переваг і прав, ніж селянство королівства Польського, яке вже у кінці XIV ст. втратило особисту свободу³. Виключення становили лише окремі сільські общини Галицької Русі, що користувалися так званим *солтиським правом*. За цим правом деяким селянським общинам, що сповідували католицьке віросповідання, дарувалось право на самоврядування і незалежність від поміщиків⁴.

Селянство Литовської Русі, на відміну від польського, по-перше, поділялося за ступенем правоздатності і різновидом повинностей на декілька категорій: «невільна челядь», «отчичі», «данники», «похожі люди» («слободичі» або «вольники»), серед яких тільки невільна челядь була повністю безправною; по-друге, литовський уряд визнавав за селянами право на поземельну власність; отчичі та данники фактично користувалися правом на поземельну власність, а безземельні слободичі, укладаючи добровільно строкові угоди з поміщиками на зайняття земельних ділянок, вважалися селянами-орендарями, по-третє, більшості з них належало право самосуду в копних судах або право суду на рівні з іншими служилими особами у старости або у інших великокняжих урядників⁵.

Закріпачення селян Антонович пов'язував зі втратою права на землю, що мало місце після укладення Люблінської унії. Сам процес закріпачення, на думку історика, почався ще в литовський період і відбувався виключно законодавчим шляхом під значним впливом принципів та понять польського станового права⁶. Законодавчим джерелом закріпачення були Литовські Статути (1529, 1566 і 1588), автори яких намагалися, у першу чергу, обмежити землевласницькі права селян⁷.

Окрему увагу історик приділив досить своєрідним соціальним групам – *боярству і козацтву*.

Бояри були нащадками колишніх князівських дружинників, які в кінці удільного періоду Русі переходили від служби особисто князю до земської (дружина прив'язувалась до землі, а не до особи князя і, таким чином, ставала «земською»)⁸. У литовський період боярська верства стояла на нижчому щаблі литовсько-руського лицарства⁹. Землі бояр були невеликі за кількістю і складали всього 10–30 десятин¹⁰. Оскільки їхні земельні наділи були менші за «службу» («служба» – ділянка землі розміром 199 десятин, власник якої зобов'язувався виставляти одну озброєну особу)¹¹, то від них уряд не вимагав доставляти до війська озброєного воїна¹². На них покладались інші обов'язки – менш витратні.

У подальшому боярство розділилась на декілька категорій: *зем'ян, панцирних та путних бояр*¹³.

Зем'яни – члени князівської дружини (нащадки дружинників руських князів, литовські або іноземні лицарі, які перебували на службі у князя), що отримали маєтки за свою службу¹⁴. Вони користувалися ленами в кількості від 1 до 10 служб і називалися особливим терміном – бояри, але з XV ст. встановлюється новий термін – *зем'яник* або *земляник*¹⁵. За володіння ленами вони несли земську повинність на користь князя (особисто з'являлись за наказом князя, або надавати визначену кількість осіб на війну «конно і оружно»)¹⁶. Окрім земської повинності зем'яни не мали ніяких інших повинностей. Більш того, вони не були підсудні суду старости або державця, а судилися особисто князем або його воєводою, інколи призначеними князем комісіями спеціально для кожного окремого випадку¹⁷. З кінця XV ст., коли зем'яни утвердились як окрема верства, вони підпорядкували собі інших бояр¹⁸.

Слуги ординські або *панцирні бояри* прикріплювалися до замку. Вони володіли земельними наділами, за що мусили виконувати «ясачну повинність» – обов'язок нести сторожову службу на кордоні Полісся і сте-

пової України з метою попередження населення і адміністрації замку про можливі татарські набіги¹⁹. Крім того, панцирні бояри складали озброєний конвой, що супроводжував посольство або гінця до Кримського Ханства; входили до складу війська у воєнний час; зобов'язувалися являтися для захисту замку у випадку нападу татар тощо²⁰.

Слуги замкові або путні бояри володіли невеликими земельними ділянками і несли за це «послугу замкову». Вони складали караул в замку і виконували різноманітні адміністративні розпорядження державців або старост: розвозили листи, пакети, важливі повідомлення тощо і зобов'язувалися платили на користь замку «поплатки та мита»²¹.

На відміну від зем'ян панцирні і путні бояри були підпорядковані «зверхності замкової», тобто владі державця або старости замку, до якого були приписані²².

Після Люблінської унії зем'яни безпеліційно були визнані повноправною шляхтою. Вони звільнялися від земської повинності і, відповідно до польського права, отримували особисті, майнові та політичні права шляхти, а головне необмежену владу над селянами²³. Правовий статус панцирних і путних бояр не був чітко визначений, оскільки боярські землеволодіння зовсім не були відомі польському праву і, з запровадженням Люблінської унії, права бояр на землю не визнавалися²⁴. Лише меншість з них встигли виклопотати у великого князя шляхетство, але таких випадків було небагато: лише у Овруцькому, Барському та Любецькому замках²⁵. Ця шляхта залишилась вірною народному духу, зберігаючи протягом всього історичного процесу свої особливості: народні звичаї, православну віру, мову, етнографічні відмінні риси у побуті тощо²⁶. Інші бояри визнавалися людьми посполитими, вони втрачали право на займані землі й підпорядковувалися владі королівських старост (колишні державці) або шляхті²⁷.

Досліджуючи історію українського козацтва від його зародження до втрати Україною політичної автономії, історик, у цьому відношенні, звернув увагу і на правовий статус *українського козацтва*. Він один із перших в українській історіографії обстоював думку, що українське козацтво не лише відіграло виняткове значення в історії України-Русі, а й було, з юридичної точки зору, суспільною верствою, яка сформувалася виключно на місцевому ґрунті, представляючи не «збрід», що належав до різних народностей і суспільних елементів, а туземну народність. «Якщо ми звернемо увагу на етнографічні риси козацтва, – пише Антонович, – то побачимо, що серед козаків не було різниці ні в мові, ні в звичаях, навпроти, в них ми зустрічаємо цілком сформований цикл етнографічного побуту, понять політичного і суспільного, властивий всьому південноруському народу, що служить доказом того, що козаки не збрід, приналежний різним народностям і суспільним елементам»²⁸.

В. Б. Антонович був прихильником общинної теорії виникнення та подальшої генези українського козацтва. Він вважав, що козаки сформувалися як суспільна верства ще в кінці XV ст. У силу особливостей литовського феодалізму на прикордонній території Литовсько-руського князівства (південні степи України) організуються вільні, озброєні общини, які були визнані державою²⁹. Козаки відбували всі існуючі військові повинності: виконували обов'язки «замкової», «городової», «польної» сторожі і захищали населення від татарських набігів³⁰. На цих прикордонних землях, що нікому *de facto* не належали, козаки селилися і володіли ними за військову службу³¹. За весь час литовської зверхності козаки не зазнавали утисків від литовського уряду, вони зберігали і розвивали свій вічовий устрій³².

Із запровадженням Люблінської унії ситуація кардинально міняється, оскільки станове польське право, яке поширювалась на всю територію Речі Посполитої, визнавало лише три суспільні верстви: повноправна шляхта, безправне селянство і особисто вільне, але політично безправне міщанство³³. У цій ситуації козацтво було правовою аномалією. Козацьке питання спробував розв'язати Стефан Баторій, який у 1578 р. сформував реєстр з 500 козаків³⁴. Реформа Баторія, на думку історика, переслідувала дві цілі: установити суспільний лад за польським зразком, ліквідуючи будь-які правові аномалії, і захистити населення краю від татарських нападів³⁵.

За планом короля реєстровцям надавалися шляхетські права та привілеї; вони отримували від уряду платню, мали право на самосуд і можливість вибирати собі військову старшину і гетьмана (старшого), а головне за ними визнавалося право на землі, якими вони вже володіли³⁶. Решта козаків були поза законом і прирівнювалися до правового становища селян-кріпаків. Однак ця реформа короля Баторія не була затверджена жодним із сеймів, оскільки шляхта не хотіла визнавати реєстровців рівною собі, визнаючи за ними лише статус найманого війська³⁷.

Незадоволені політикою Речі Посполитої реєстровці і прості козаки вели «вузькостанову» боротьбу проти нового ладу. Якщо реєстровці добивалися збереження наданих прав королем, то прості козаки хотіли отримати статус реєстровців. Ця проблема залишалася невирішеною до початку національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького, під час якої вони змогли поєднати свої інтереси з прагненнями народних мас. Б. Хмельницький зміг відстояти інтереси козацької верстви. У Зборівській, Білоцерківській та Переяславській угодах (рішення Переяславської ради) підтверджувалися всі козацькі вільності, якими вони коли-небудь володіли. Більш того, козаки стали провідною суспільною верствою на українських землях.

З розподілом України після Андрусівського договору 1667 р. на Правобережну і Лівобережну, українське козацтво так само зазнало змін. На Правобережній Україні шляхта змогла підкорити козаків і вже у першій чверті XVIII ст. козацтво зникає. Тимчасового зміцнення своєї позиції козаки добилися лише під час правління польського короля І. Собеського, який дозволив заселяти спустошені території Правобережної України і організувати там нові козацькі полки. Для цього король видав навіть універсал 1684 р., яким за допо-

могу у військових походах проти турків надав козакам права на цей край³⁸. Цей акт, на думку Антоновича, був «юридичною основою відновлення козацтва на правому березі Дніпра»³⁹. Однак ці заходи короля були викликані тимчасовою потребою у військовій силі. У подальшому польський уряд вважав, що козацтво не вигідно Польщі і прагнув знищити козацькі поселення⁴⁰.

На Лівобережній Україні козацька верства, навпаки, зміцнює свої позиції в суспільстві. Козацтво зазнає станової диференціації. З його середовища виокремлюється козацька старшина, з якої після 1783 р. формується малоруське дворянство⁴¹. Рядове козацтво після запровадження кріпосного права залишається особисто вільним, складаючи проміжну верству між селянами і дворянами. Козаки звільнялися від сплати податків і, більш того, мали поземельну власність, за що зобов'язувалися виконувати військову службу на рівні з іншими мешканцями краю і доставляти військовий контингент для військових робіт⁴². Російський уряд особливо піклувався, щоб козаки зберегли за собою поземельну власність. Для цього було видано спеціальний закон, який забороняв передавати козацькі землі до рук інших суспільних верств. Цей закон, на думку історика, не тільки забезпечував земельною власністю і унеможлиблював обезземелення козаків, а й допоміг зберегти їх матеріальне благополуччя⁴³.

Історик приділив певну увагу правовому становищу *міщан*. У фундаментальній праці «Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432–1798» (1870) Володимир Боніфатійович зосередив свою увагу на одній із самих суперечливих тем – ролі та значенні магдебурзького права для розвитку українських міст. Професор одним із перших в українській та російській історіографії другої половини XIX – початку XX ст. негативно оцінив роль «магдебургії» в історії України-Русі. На його думку, магдебурзьке право мало другорядний характер порівняно з джерелами місцевого права і не було спроможне врятувати від повного занепаду українські міста, оскільки було спрямоване лише на розвиток торгівлі та промисловості і надавалось з великими обмеженнями. Основною ж причиною неефективності «магдебургії» вчений бачить не в самому праві, а в тому, що воно було вироблене на чужому ґрунті⁴⁴.

Погляди В. Антоновича на *шляхту* як на елемент чужорідний і феодальний, через якого чужі народно-му ідеалу впливи проникали на Україну, деформуючи місцеві общинні інституції суспільного устрою, не завадили йому стати одним із перших дослідників елітарного стану України-Русі⁴⁵. На базі опрацювання величезної кількості архівного матеріалу, вчений дослідив генезу шляхти, зміни в правовому статусі до і після Люблінської унії.

Появу привілейованої верстви в Литовсько-руській державі Антонович пов'язує виключно зі зовнішньополітичним фактором, а саме: формування ленних відносин (власний державний розвиток) внаслідок тривалої боротьби з германським світом (Тевтонським і Лівонським орденами) і постійна дія польського чинника на станові відносини в державі (зовнішньополітичні впливи). На думку історика, шляхта як привілейований стан з особливими правами склалася впродовж XV–XVI ст., постійно зазнаючи впливів польського станового права, а з проголошенням Люблінської унії у Литовській Русі організовується шляхетська демократія на кшталт польської.

Бажаючи знайти коріння шляхетства і прояснити процес уніфікації литовсько-руської і польської шляхти до Унії 1569 р. Антонович вдається до аналізу законодавчих актів, що оформили правове становище привілейованої верстви.

У достатутний період першим узаконенням литовсько-руської еліти як привілейованої замкненої станової групи став Городельський привілей 1413 р. – «акт-родоначальник» шляхти Литви-Русі, положення якого представляли «програму подальшого ходу зносин і вказували їхню кінцеву ціль»⁴⁶. Ягайло у вигляді особливої милості дарував право спадкової поземельної власності (право, що дозволяло без дозволу князя заповідати землю), тим особам із привілейованої верстви, що погоджувалися прийняти католицьке віросповідання⁴⁷. На Городельському з'їзді, отримуючи герби польської шляхти, багато литовсько-руських знатних родів були визнані рівними зі своїми новими побратимами⁴⁸. Невипадково історик вважав, що на цьому з'їзді був заснований «перший зародок литовської шляхти, котра повинна була поєднати в межах одного стану всі різноманітні елементи литовського боярства»⁴⁹. Надалі уряд прагнув ще більше посилити виняткове становище шляхти серед інших суспільних верств, розвиваючи особисті, майнові та політичні права останньої, щоб ще тісніше прив'язати литовсько-руську шляхту до суспільного устрою Польського королівства. Для цього литовський уряд видав низку земських та обласних привілеїв⁵⁰.

Нарешті, Литовські Статути (1529, 1566, 1588) законодавчо завершили оформлення шляхетського стану в Литві-Русі. На думку історика, у Статутах все, що відносилось до прав шляхти, запозичувалось з польського права⁵¹. Головною ж метою Статутів було прагнення розвинути становий дух у суспільстві⁵². Першим кроком для цього було, не дивлячись на ленну залежність литовсько-руської шляхти, визнання без винятку всіх членів привілейованого прошарку населення рівноправними між собою (статути умисно не розмежовували різноманітні підрозділи дворянства: князі, шляхта, пани, зем'яни, визнаючи дворянство як стан, якому ще треба було надати «визначену форму»)⁵³ і юридичне відмежування його від народних мас становими привілеями⁵⁴.

Після Люблінської унії шляхетський лад поширювався на всі землі Речі Посполитої, однак шляхетська рівноправність, до якої прагнула польська шляхта, так і залишився правовою фікцією. Так, всі шляхтичі формально зрівнялися в правах, однак великі землевласники, маючи величезні статки, порівняно з усією масою шляхетства, набули неабиякий політичний вплив у державі. Справа в тому, що вся законодавча влада переходила до рук сеймиків і заможні дворяни (магнати), маючи достатньо коштів, могли проводити свою

політику. Так, при дворі Костянтина Острозького жили в якості слуг до 2 тис. дворян, які подавали свої го- лоси відповідно до його бажання⁵⁵.

Мабуть, ніхто з української інтелігенції другої половини XIX ст. – початку XX ст. так не приділяв ува- ги церковно-релігійним питанням, як це робив Володимир Боніфатійович. Хоча до теми правової еволюції *духовенства* професор звертається неодноразово у лекційних курсах «История Литовской Руси», «История Галицкой Руси», однак у концептуальному Антонович виклав свої думки у двох нарисах : «Очерк отноше- ний Польского государства к православию и православной церкви» (1866–67 р.) і «Очерк состояния право- славной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII столетия» (1871 р.).

Історико-церковні розвідки професора, обстоюючи позицію підтримки історичного православ'я, прой- няті антикатолицьким та антиуніатським пафосом.

На думку історика, завдяки тому, що у Великому князівстві Литовському домінував принцип віротер- пимості, православне духовенство не зазнавало утисків від держави. «Актом-родоначальником», що забез- печував права православного духовенства, була грамота Вітовта 1415 р. Ця грамота підтверджувала гарантії: на свободу, недоторканість і незалежність православної церкви, а також її самоврядування під владою Київського митрополита і під верховною зверхністю Константинопольського патріарха⁵⁶. Крім того, грамо- та встановлювала сферу судової влади київського митрополита і підтверджувала права православних мона- стирів та церков на займані ними маєтки⁵⁷. Правове становище православного духовенства суттєво не зазна- ло змін, навіть, коли Ягайло забажав зробити католицизм державною релігією.

Зовсім інші принципи в релігійному житті відстоював польський уряд. «Польща з'єднала релігію з дер- жавою, прийняла пануючу релігію католицизм і піклувалась про гоніння іновірців»⁵⁸. Таке ставлення ново- го уряду до іновірців відчув весь православний люд з моменту укладення Люблінської унії. Особливо це про- явилось з кінця XVI ст., коли Сигізмунд III задумав підкорити православну церкву папі Римському, для чо- го була проголошена церковна унія на Брестському соборі 1596 р., яка, на думку В. Б. Антоновича, задоволь- няла виключно католицьку партію⁵⁹.

Якщо в першій половині XVII ст. (особливо в першій чверті XVII ст.), маючи захист з боку православ- ної шляхти, православне духовенство не зазнавало законодавчих обмежень, навпаки, перші сейми ухвалю- вали рішення, що захищали свободу совісті й свободу богослужіння від можливого адміністративного на- силля⁶⁰, то вже в другій половині XVII ст. простежується різкий переворот у характері польського законо- давства щодо свободи православного віросповідання.

У 1667 р. сейм ухвалює першу постанову, що обмежує права православного духовенства. У силу цієї постанови уніатське духовенство звільнялось від військових повинностей, чим прирівнювалось до правого- го статусу католицького духовенства і дворянства. Вся повнота військових повинностей і «постою» перехо- дила на плечі православного духовенства, зрівнюючи його з «податковим» населенням держави⁶¹. Ця поста- нова була початком законодавчого пригнічення православ'я, яким крок за кроком, раз у раз «обрублювались» права православного народу і духовних осіб. У 1676 р. сейм прийняв ряд постанов щодо церковних братств – останнього оплоту православ'я (важливою особливістю і перевагою церковних братств були даровані у різний час константинопольськими патріархами ставропігійальні грамоти, за якими братства визнавались не- залежними від місцевих єпископів і митрополитів, а підпорядковувалися лише духовній владі патріарха)⁶². За новим законом церковні братства були позбавлені своїх привілеїв⁶³. Вони повинні були підкорятися ду- ховній владі місцевих єпископів, а у випадку невиконання цієї вимоги – всі спірні релігійні питання повинні були розглядатися у світських судах⁶⁴.

З другої половини XVIII ст. польське законодавство посягає на особисту свободу православних священ- ників і їх родин. Сейм у 1764 р. прирівнював всіх синів православних священників до правового становища кріпосних, якщо вони до 15-літнього віку не вибирали собі рід занять⁶⁵, а вже у 1766 р. сейм вирішив, що сімейство священників-схизматиків не вільне і підлягає панщині, але в дійсності нерідко поміщики застав- ляли і священників відбувати панщину⁶⁶. Такі норми законодавства зберігалися до повалення влади Речі По- сполитої.

Таким чином, Володимир Боніфатійович у своїх творах ґрунтовно висвітлив погляди на правовий ста- тус окремих верств населення Великого князівства Литовського, а саме: селянства, боярства, козацтва, міщанства, шляхти і духовенства та охарактеризував подальші зміни після Люблінської унії. У питанні пра- вового статусу окремих верств населення професор широко використовував історико-порівняльний метод. Вчений зауважив, що станова диференціація населення Литовської Русі відбувалася виключно завдяки зовнішньополітичному фактору, деформуючи місцеві общинні інституції. Не зважаючи на це, правове ста- новище соціальних груп Литви-Русі було відносно непоганим. Навіть, селянство, що знаходилося на ниж- чих щаблях феодальної ієрархії у своїй більшості було особисто вільним, мало поземельну власність і було наділено правоздатністю, у тому числі і правом власності на землю в повному обсязі. Після Люблінської унії з утвердженням в краю інституту шляхетської демократії, шляхта стає єдиною повноправною верствою. Всі інші: бояри, козаки, міщани, а особливо селяни у правовому відношенні не тільки обмежуються в правах, а й підпадають в тій чи іншій мірі під її владу. Православне духовенство, завдяки тому, що в Литовсько- руській державі домінував принцип віротерпимості, зберігало за собою привілейоване становище в суспільстві. З утворенням Речі Посполитої, польський уряд, змінив політику віротерпимості на примусове окатоличення і релігійне гоніння, обкладаючи різними повинностями, поступово прирівнював православне ду- ховенство до правового становища залежного селянина.

Постать Володимира Боніфатійовича можна поставити поряд з такими видатними представниками історико-юридичної науки, як М. Іванішев, М. Владимирський-Буданов, Ф. Леонтович та ін., оскільки науковий внесок вченого в історичну науку, взагалі, і історико-юридичну, зокрема, є неоціненний. Він був одним із першопрохідців не тільки в дослідженні історії еволюції правових статусів вищих станів на Україні-Русі, а й в одній із самих суперечливих тем україно-російської історіографії – проблемі ролі та значення магдебурзького права для розвитку українських міст. Професор підняв на якісно новий рівень дослідження історії українського козацтва і його правового статусу, зокрема. Крім того, його розвідки справили неабиякий вплив на «чистих істориків» та істориків права, серед яких хотілося б відзначити М. Грушевського – найталановитішого учня Володимира Боніфатійовича, який у відомій багатотомній праці «Історія України-Руси» концептуально спирався на погляди свого вчителя.

- ¹ Слабченко М. Е. Д. П. Миллер как историк украинского права // Вест. Харьков. Соц.-филол. о-ва. – 1912. – № 5. – С. 25.
- ² НБУВ. ІР. – Ф. 1, спр. № 8093, арк. 187.
- ³ Антонович В. Исследование о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700-1798. – К., 1870. – С. 19.
- ⁴ НБУВ. ІР. – Ф. 1, спр. № 8093, арк. 99 зв.
- ⁵ Антонович В. Исследование о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700-1798. – К., 1870. – С. 11-19.
- ⁶ Там само. – С. 26.
- ⁷ Там само. – С. 25-26.
- ⁸ Антонович В. Б. Киев и его значение с XIV по XVI столетие // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – С. 561.
- ⁹ НБУВ. ІР. – Ф. 1, спр. № 8013, арк. 3.
- ¹⁰ НБУВ. ІР. – Ф. 1, спр. № 8013, арк. 3.
- ¹¹ НБУВ. ІР. – Ф. 1, спр. № 8013, арк. 1-1 зв.
- ¹² НБУВ. ІР. – Ф. 1, спр. № 8093, арк. 185.
- ¹³ Антонович В. О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – К., 1867. – С. 4.
- ¹⁴ Антонович В. Исследование о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700-1798. – К., 1870. – С. 9.
- ¹⁵ НБУВ. ІР. – Ф. 1, спр. № 8093, арк. 185.
- ¹⁶ Антонович В. О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – К., 1867. – С. 4.
- ¹⁷ Там само. – С. 4-5.
- ¹⁸ Антонович В. Б. Киев и его значение с XIV по XVI столетие // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – С. 562.
- ¹⁹ Антонович В. О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – К., 1867. – С. 5.
- ²⁰ Там само. – С. 5-6.
- ²¹ Там само. – С. 6.
- ²² Там само. – С. 6.
- ²³ Там само. – С. 7.
- ²⁴ НБУВ. ІР. – Ф. 1, спр. № 8013, арк. 8 зв.
- ²⁵ НБУВ. ІР. – Ф. 1, спр. № 8013, арк. 8 зв.
- ²⁶ Див. докладніше: Антонович В. О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – К., 1867. – 62 с.
- ²⁷ НБУВ. ІР. – Ф. 1, спр. № 8013, арк. 8 зв.-9.
- ²⁸ Антонович В. Б. История малорусского козачества (лекции). – К., 1882. – С. 6.
- ²⁹ НБУВ. ІР. – Ф. 1, спр. № 8104, арк. 257.
- ³⁰ Антонович В. Б. Происхождение запорожского казачества // Киевская старина. – 1884. – Т. IX. – С. 585-586.
- ³¹ НБУВ. ІР. – Ф. 1, спр. № 8013, арк. 9 зв.
- ³² Антонович В. Исследование о козачестве по актам с 1500 по 1648 год. – К., 1863. – С. СХVII.
- ³³ Антонович В. Исследование о козачестве по актам с 1500 по 1648 год. – К., 1863. – С. XXXIII.
- ³⁴ Антонович вказує помилково на 6 тис. осіб.
- ³⁵ Антонович В. Б. Происхождение запорожского казачества // Киевская старина. – 1884. – Т. X. – С. 46.
- ³⁶ Антонович В. Исследование о козачестве по актам с 1500 по 1648 год. – К., 1863. – С. XXXV.
- ³⁷ Там само. – С. XXXV.
- ³⁸ Антонович В. Б. Последние времена козачества на правой стороне Днепра // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – С. 275.
- ³⁹ Антонович В. Б. История малорусского козачества (лекции). – К., 1882. – С. 131-132.
- ⁴⁰ Там само. – С. 132.
- ⁴¹ Там само. – С. 144.
- ⁴² Там само. – С. 144-145.
- ⁴³ Там само. – С. 145.
- ⁴⁴ Докладніше див.: Панов Д. І. Погляди В. Б. Антоновича на роль та значення магдебурзького права для українських міст // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 1. – С. 78-84.
- ⁴⁵ Яковенко Н. М. Українська шляхта кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наук. думка, 1993. – С. 16.

⁴⁶ Антонович В. Исследование о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700-1798. – К., 1870. – С. 20.

⁴⁷ НБУВ. ІР. – Ф. 1, спр. № 8093, арк. 182 зв.

⁴⁸ Антонович В. Исследование о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700-1798. – К., 1870. – С. 21.

⁴⁹ Антонович В. Исследование о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700-1798. – К., 1870. – С. 21.

⁵⁰ НБУВ. ІР. – Ф. 1, спр. № 8093, арк. 205 зв.-206 зв., 209 зв.

⁵¹ НБУВ. ІР. – Ф. 1, спр. № 8093, арк. 213 зв.

⁵² НБУВ. ІР. – Ф. 1, спр. № 8093, арк. 213.

⁵³ НБУВ. ІР. – Ф. 1, спр. № 8093, арк. 211.

⁵⁴ Антонович В. Исследование о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700-1798. – К., 1870. – С. 21.

⁵⁵ НБУВ. ІР. – Ф. 1, спр. № 8093, арк. 216.

⁵⁶ Антонович В. Б. Очерк отношений польского государства к православию и православной церкви // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – С. 460.

⁵⁷ НБУВ. ІР. – Ф. 1, спр. № 8093, арк. 227-227 зв.

⁵⁸ НБУВ. ІР. – Ф. 1, спр. № 8093, арк. 112.

⁵⁹ Антонович В. Б. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII столетия // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – С. 470.

⁶⁰ Антонович В. Б. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII столетия // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – С. 471.

⁶¹ Антонович В. Б. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII столетия // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – С. 477.

⁶² Антонович В. Б. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII столетия // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – С. 478.

⁶³ Антонович В. Б. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII столетия // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – С. 478.

⁶⁴ Антонович В. Б. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII столетия // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – С. 478-479.

⁶⁵ Антонович В. Б. Очерк отношений польского государства к православию и православной церкви // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – С. 464.

⁶⁶ НБУВ. ІР. – Ф. 1, спр. № 8093, арк. 120-120 зв.

Резюме

У статті автор дає загальну характеристику правового статусу окремих верств населення на Україні-Русі литовсько-польської доби за творами професора В. Б. Антоновича.

Ключові слова: правовий статус, суспільна верства, селяни, бояри, козаки, міщани, шляхта, духовенство;

Резюме

В статтє автор даєт общую характеристику правового статуса отдельных сословий населения на Украине-Руси литовско-польского периода за произведениями профессора В. Б. Антоновича.

Ключевые слова: правовой статус, сословие, крестьяне, бояры, казаки, мещане, шляхта, духовенство;

Summary

In the article an author gives general description of legal status of separate public layers of population on Ukraine-Rus of the Lithuanian-Polish period after works of professor of W. B. Antonovich.

Key words: legal status, public layers, peasants, boyars, cossacks, petty bourgeois, noblemens, clergy.

Отримано 28.02.2010